

Өзкан Зорлу, аспирант
К.Карасаев атындагы БГУ

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК КАЛКТАРЫНЫН АДАБИЯТЫНДА ЧЫНГЫЗХЫНДЫН КАЙРЫМДУУЛУК, БЕРИЛГЕНДИК САПАТТАРЫНЫН КӨРКӨМ ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Аннотация: Аталган макалада Чыңгызхандын адамдык жеке сапаттарынын түрк жана кыргыз адабияттарында көркөм чагылдырылышы талданат. Анын кайрымдуулук, берилгендик, өткүрлүк, гумандуулук сапаттарынын көркөм адабияттарда чагылдырылышы сүрөттөлөт.

Өзөктүү сөздөр: кайрымдуулук, берилгендик, сапат, мүнөз, эр жүрөктүүлүк, мүнөз

Аннотация: В данной статье анализируется художественное описание личных человеческих качеств Чингизхана в тюркской и кыргызской литературе. Также в художественной литературе описываются его такие гуманные качества как доброта, преданность, храбрость.

Ключевые слова: доброта, преданность, качества, характер, храбрость.

Summary: this article covers the artistic description of personal qualities of Genghis Khan in Turkic and Kyrgyz Literature. His human qualities as kindness, devotion, courage are also described in imaginative literature.

Key words: kindness, devotion, qualities, character, courage

Перс тарыхчысы Рашид ад-дин монголдорду мындай мүнөздөгөн: «Аларда арстандын эр жүрөктүүлүгү, иттин чыдамкайлуулугу, турнанын этияттуулугу, түлкүнүн куулугу, карганын көрөгөчтүгү, бөрүнүн жырткычтыгы, короздун урушчаактыгы, тооктун камкордугу, мышкытын сезимталдыгы, камандын оолукмалуулугу бар» [1]. Бул мүнөздөмө монголдордун жол башчысы Чыңгызханды да даана сүрөттөйт.

Жогоруда белгилегендей эле, Чыңгызхан адамдарды туугандык байланыш үчүн эмес, а алардын жеке сапаттары үчүн баалаган. Мисалы, «Монголдордун ыйык жомогунда» согуштардын биринде Чыңгызхандын минген аты өлтүрүлгөндүгү, ал эми ал моюнга тийген жаадан жарадар болгондугу жөнүндө айтылат. Чыңгызхандын нөкөрлөрү анын атын өлтүрүп, өзүн жарадар кылды деп күнөөлөшкөн туткунду алып келишкенде, хан андан ушундайбы деп сураганда, туткун: «Ушундайбы, билбейм, бирок, мен ушинтүүнү каалагам», — деп жооп берет. Анда Чыңгызхан нөкөрлөрүнө мындай деп буйруйт: «Бул адамдын өмүрүн сакташ керек, аны азыктандыргыла. Ал менин жан сакчым болот». Чыңгызхан тарабынан «Жебе» деген ысымга ээ болгон ушул туткун хандын эң мыкты жол башчысы болот. Чыңгызханга ой жүгүртүүнүн реалдуулугу, кырдаалды, каршылаштарынын мүмкүнчүлүгүн жана алсыздыгын туура баалай билүү жөндөмү, ыңгайлуу учурда күтө билүү жана кабыл алынган чечимди ишке ашыруу жөндөмдөрү таандык болгон. Анан дагы, ал өзүн-өзү кармай билген.

Чыңгызхан тарабынан жол башчыларды жана эл башчыларды тандоо абдан ийгиликтүү жүргөн. Чыңгызхан үчүн аскерлерин катуу кармап туруу гана эмес, а өзүнө болгон сыйлоо жана ишенүү сезимдерине ээ болуу маанилүү болгон. Ал жоокерлерине эч тынчтык берчү эмес. Тигил же бул түмөндү кокусунан эле

белгилүү бир убакытта ставкага чогулушуна буйрук берчү. «Каардуу заманда» Чыңгызхандын камкордук жана берилгендик сыяктуу сапаттары абдан ынандырарлык берилген. Чыңгызхан жеке өзү жоокерлердин кийимин, куралдарын жана аттарын көзөмөлдөп турган. Жоокерлердин көзүнчө миң башынын буйруктарына кийлигишчү эмес, андан эч нерсе талап кылчу эмес, эч нерсени сурачу эмес. Бирок, андан кийин миң башы-нойонду өзүнө чакырып алып, анын каталарын айтып турган. Ошол эле учурда, дайыма үнүн катуу чыгарбай, токтоо сүйлөгөн жана каяшаны чыдамкайлык менен аягына чейин укчу. Бирок, кайсы бир нойон ал менен айныксыз түрдө баш ийкегилеп макул болуп жаткандабул чыдамкайлыгы жоголуп кетчү. Кээде Чыңгызхан нойонду сынаш үчүн, ал кетирбеген катчылыктарды да мойнуна иле берген, ал эми нойон анын бул кылыгына унчукпай, каршы турбаса, Чыңгызхандын ирмелбеген көздөрү музга айлана баштачу.

«Сен эмнеге башынды шамалга ийилген каакымдай ийкейсиң? Сени менен менин сөзүмдү эстеп калсын жана кийинки жолкусунда акылдуураак болсун деп сүйлөшүп жатам. А сен болсо башынды ийкегенди эле билесиң. Ат деле башын ийкегенди билет. Кана, кайтала, сага эмнелерди айттым, эми кантип оңолоорунду айт!» [2]. Эстүү жооп күтпөстөн, ал жүзүн нааразы боло буруп: “Өзүнүн каталарын андай албаган, өзүнө туруп бере албаган сендейди көргүм келбейт. Жөнө. Ойлон!..”, — деп айтты [3].

Аларды аскердик достук байлап турчу, бирок, алардын кулк-мүнөздөрү эки башка болчу. Жамуха Чыңгызханга караганда кыялкечирээк болчу. Академиктер В.Бартольд жана Б.Владимирцев Жамуханы элдин кызыкчылыгын көздөгөн өз алдынча эл башчы деп эсептешкен[9]. Жамуха Чыңгызхандын ата-бабалардын салт-санаасынын түбүнө жете турган административ-

дик жаңы эрежелерди киргизүүсүн жана анын иш-аракеттерин, максаттарын түшүнүп, досуна согуш жарыялайт. Эркин талаанын ырчысы жашоонун мурунку образын кайруу мүмкүн эмес экендигин түшүнөт. Жамуха келе жаткан өзгөрүүлөргө дуушар болгондугун жана ага батпастыгын андайт: аны өзүнүн нөкөрлөрү эле Чыңгызханга сатып коёт [10].

И.Шабанын пикири боюнча “Каардуу замандын” чыныгы мыйзамы — “же башкаларды багындыр, же өзү багын” — Чыңгыз-хандын жеке инсандыгын калыптандырат [11]. Жазуучу өз каарманынын “качкындан” “куугунчуга” айланган психологиясын акырындан ачып жүрүп отурат. Таргутаи-Кирилтуктун эки жоокерин эч жүйөсүз өлтүрүү, андан кийин өз туугандарын өлүм жазасына тартуу, туугандык байланышты кордоо Тэмучиндин биротоло залымге айлануусун жана анын жаңы жашоосунун — бардык элдерди жана урууларды басып алуучу Чыңгызхандын жашоосунун башталгандыгынан кабар берет. Жазуучу Чыңгызхандын адамдыгын баалоодо адеп-ахлактык аспектини күчөтөт. Анын мүнөзүндө “адамдан тыш” сапаттар улам күчөй берет. Ал үчүн согуштун саясаты ички керектөөгө айланат: Чыңгызхандын каардуулугу артка сайын бийлик менен күч-кубат улам бекемделе берет.

Чыңгызхан менен Жамуханын мүнөздөрүн ачып берген эпизодду эстейличи. “ — Тэмучин, мындай кушту эмнеге өлтүрдүң? Тэмучин аттан түшүп, бүркүттү канатынан кармап көтөрдү.

— Ал жашаарын жашады. Жебе болгону анын өлүмүн тездетти.

— Баары бир, бекер эле өлтүрдүң. Бүркүт — ыйык куш да.

— Эмнеге?

— Асмандын баары — анын конушу. Анын үстүнөн эч ким бийлик жүргүзө албайт.

Ал менин үйүрүмдөн олжо табууну каалады. Үйүрдүн үстүнөн мен бийлик жүргүзөм. Менин уруксатымсыз ыйык куш да, куу журткыч да эч нерсеге ээ болбойт. — Ал бүркүттү Боорчуга берди. — Анын канаттарынан менин жебелериме куйрук жасалсын” [100, 220]. Тэмучин “тээ меркиттер бийлеп турган учурда Тохто-бекини жеңүүнүн урматына уюштурулган тойдо Жамуха экөө мындан ары ажырашпай, бир туугандардай жашайбыз деп чечишкенин” эч унуткан жок [12]. Алардын боз үйлөрү жакын турчу, бирок, Тэмучин анын досу андан улам сайын алыстап баратканын байкап жатты, досу кээде шайыр, боорукер болот да, бир туруп таарынган кишидей бурулуп басып кетет.

Тэмучин хан болуп шайлангандан кийин, Жамуханы кайгы каптады. Ал досуна кетүү менен чоң ката кылгандыгын түшүндү. “Ду, Тэмучин алдастап калып, туугандарын бекем кармай албай калат деп ойлогон. Көрсө, Тэмучин аларды канчалык кысымга алып жана кордоп жатса да, каршы чыкпастан, “картаң чобур аттай кыңк этпестен баш ийип, Тэмучинди ээрге отургузшкан” экен [13]. Эми Жамуханы монголдор тарабынан хан шайланган Тэмучиндин атагын көрө албастык жей баштады.. Тэмучин асыл атасы Эсугей жетишпей калган жана кербезденген Таргутаи-Кирилтук ээ боло албай калган нерсеге жеткенин бүткүл турпаты менен айтып тургандай болду.. Эл-журт, баш ийгиле да, ант бергиле! Мен — силердин ханыңармын. Азыр Жамуха да өзүн-өзү, кылган ишин кармап жатты. Эгерде, ал мындай болуп кетээрин билгенинде, Тэмучиндин жанында калып, анын өзүнө-өзү ишенгендигин башкача жол менен талкаламак.

Р.Груссенин эмгегинде Чыңгызхандын атаандаштары адамдык сапаттары жагынан анын алдына чыга алышкан эмес. Анын негизги каршылашы, Гроссе тарабынан “Анти-Цезарь” аталган монгол жол башчысы Жамуха башка түрдөгү адам болуп сүрөттөлөт. “Тарыхчылар бир үндөн, анын натурасынын туруксуздугун, чыр-чатакка жакындыгын, каардуулугун жана атак сүйүүчүлүгүн, кээде өзүн-өзү ушул сапаттары үчүн кемсинткендигин жана кылган ишине өкүнгөндүгүн белгилешет”, — деп жазган монгол “Анти-Цезарь” тууралуу Гроссе [14].

Кайрымдуулук жана берилгендик Чыңгыз хандын эң маанилүү мүнөзүнүн бири болгон. Абдан акылдуу Чыңгыз хан согуш мезгилинде көп азаптарга туш келген, бирок өзүнө тиешелүү байланыштарда эч качан өзүнө кылынган жакшылыктарды унуткан эмес жана кайрымдуулук түшүнүгүнө абдан маани берген. Душманы болсо да башчысы үчүн кызмат кылгандан баш тартпаган адамдарды сыйлык менен сыйлаган. Ал эми мунун тескерисин кылгандарды көз жумбастан өлтүрткөн.

Тарых булактарында Чыңгыз хандын досторуна болгон ырайымдуулугу жана берилгендиги тууралуу көптөгөн мисалдар бар. Түрк дүйнөсүнүн адабияты романдарында болсо Чыңгыз хандын ырайымдуулугу, кечиримдүүлүгү тууралуу сөз кылынган эмес, кылында абдан аз айтылган.

Тайжут уруусунун адамдары эми гана бой жеткен Темүчинди кармап аны тайжут уруусунун башчысы Шорган Шири жана үй-бүлөөсүн анын жанында күтүп туруу максаты менен тапшырат. Шорган Шири айрыкча балдардын таасири менен чатырында Темүчинди тынчтандырып, тайжуттардын колуна өлгөндөн куткарат. Темүчин болсо Женгиз Дажынын “Жаш Темүчин” аттуу романында “Шорган Ширдин мага кылган бул жакшылыгы үчүн эмне кылышым керек?” дейт [17]. Чындыгында жылдар өткөндөн кийин баарын колго алган Чыңгыз хан Шорган Ширди жана анын үй-бүлөөсүн унутпайт.

Карда, кышта, азаптарда, боорондо,
Жиликтерди тондурган суукта,
Жаным тынч, жүрөгүм тынч...
Коркпогон бозкурттарым жанымда,
Айылымдын айланасы парвана,
Ар бир түнү ойго, ар дайым бар болдуңар
Мына мени такка силер чагардынар...

Чыңгыз Айтматовдун “Чыңгыз хандын ак булуту” аттуу романына тиешелүү жогорудагы үзүндү Чыңгыз хандын туруктуулугун чагылдырат. Өзүнө жасалган кызматты эч бир убакта унуткан эмес. Монгол адабияты жана тарыхы үчүн эң маанилүү материалга ээ “Монголдордун жашыруун тарыхы” аттуу чыгармада Чыңгыз хан жашоосунда жакын адамдарынын канчалык маанилүү болгону жана Чыңгыз хандын да жакын адамдарына карата туруктуулугу чагылдырылат: “Чыңгыз хан салгылашууда кантамырынан жараланат жана кан токтобогондугу үчүн күчүн жоготуп, күн баткан убакта ошол эле согуш майданында атынан түштү. Чыңгыздын куулган канын Жембе оозу менен соруп, оозуна кан толгончо эмди. Башка эч кимге ишенбегени үчүн өзү башында туруп, түндү өткөрдү. Канды озуна толтуруп, түкүрүп кыйын түн өткөздү. Чыңгыз хан өзүнө келгенде: “Каным кургап баратат. Суусадым”, - деди [18]. Ошол учурда Жембе баардык кийимин чечип, ич кийимчен чуркап думан-

дын арасына кирип, бир аз жогоруда жыйналып конгон адамдардын арабасына чыгып кычкыл кымыз издеп таба алган жок. Себеби коркуп качкан үй-бүлөөлөр бээлерин саабай ташташкан. Кымыз таппай бир чоң чанач толтура айран менен суу таап алып келип аралаштырып Чыңгыз ханга ичирди. Чыңгыз хан үч жолу эс алып ичкенден кийин: “Ичим эс алды”, - деп отуруп таң атырды [19]. Жембенин соруп түкүргөн кан жердин баарын баткак кылыптыр. Муну көргөн Чыңгыз хан “Бул эмне? Эмнеге алыс түкүргөн жоксун?” - деди. Ага Жембе: “Сен кыйналып жатканда алыс кеткенден коркуп, жутканымды жутуп, түкүргөнүн түкүрдүм. Ичине да көп кирди”, - деди. Чыңгыз хан: “Мен сага азыр эмне дейм? Өткөндө мени үч меркит кууп, Бурхан Халдунга корголоп, үч жолу изилдеп жашоомду сен кутукардын. Азыр болсо аккан канымды оозуң менен соруп жанымга жан бердиң. Айрыкча суусаганымда жанымды аябастан көз көрүнө душмандын ичине кирип суусундук алып келдин. Сенин бул үч жакшылыгыңды унутпайм”, - деп жарыя кылды [20].

Хасан Адибаевдин “Отрар Ойраны” аттуу романында Чыңгыз хан таш боордугу жана тополоң чыгаруу себеби менен сындалганы менен бирге, бир топ темада оң жагында баяндайт. Чыңгыз хандын ырайымдуулугу аз болсо да айтылган:

Бул алдыга койгон пландары бар жана бул пландарды аткарууга аракеттенген акылдуу адамдын өзгөчөлүгүнүн бири болуп эсептелет. Монголдордун көбөйүшү үчүн жана улуу эл болуусу үчүн берилген, жөндөмдүү адамдарга муктаж болгонун абдан жакшы билген. Аскердик жана башкаруу майданында Чыңгыз хан өзү тандаган адамдардан эч качан кыянаттык көргөн эмес.

Бул да анын адам таңдоодо жөндөмдүүлүгүнүн канчалык жогору болгонун көргөзөт. Кылдаттык менен тандаган адамдарын өзүнө берилип кызмат кылганды абдан жакшы билген. Кытайлардын көз карашында Чыңгыз хан варвар болгон, бирок кээ бир жагаган иштери аны тарыхта эң бийик жерге алып чыккан.

Кээ бир тарыхый маалыматтарда Чыңгызхан эпикалык каармандын белгилерине ээ болгон. Анын эпикалуулугу өзгөчө “Монголдордун ыйык жомогунда” бийиктикке жетет. Окумуштуулар тарабынан, Чыңгызхандын бүткүл өмүрү, өзгөчө анын балалык чагы жана жигиттик кези: биринчи учурда, анын укмуштуудай төрөлүшүнө, биринчи эрдигине, баатырдык куда түшүүсүнө жана бөтөн уруулаштары менен согушуусуна байланыштуу окуялардын бардыгы эпикалык белгилерди алып жүрөт. “Монголдордун ыйык жомогундагы” Тэмучиндин балалыгы жана жаштыгы өзгөчө көркөм ачык-айкындык менен сүрөттөлөт; “Ыйык жомок” Тэмучиндин алдыдагы зомбулук аракеттерин актагансып тургандай. Тэмучиндин атасы Эсугей-баатыр өлтүрүлгөндөн кийин, Оэлун беш баласы менен жесир калат, ошондо тайчуддар кичинекей Тэмучинди уурдап кетишет да, туткунда кармашат, көп өтпөй ал качып чыгат. Ошентип, башынан

көптөгөн кыйынчылыктарды кечирген, атак-даңкты сүйгөн жана душмандары менен элдешкис жек көрүүнү ичине каткан Тэмучин Улуу хан аталып, душмандары менен болгон ырайымсыз жана кандуу кармашта өз максаттарына жетет.

“Монголдордун ыйык баянында” Тэмучин жигит курагында арамзалыгы жана таш боорлугу менен айырмаланбастан, тескерисинче, берешен жана кайрымдуу, ошол эле учурда катуу жана талапчыл болгон. Ошондой эле, бул баянда “бардыгын өз эркине баш ийдирүү менен, император өзүнүн ачуусун акыл калчоо аркылуу кармай билген. Согушта ал куулукка, жадагалса арамзалыкка да барчу. Бирок, жеке жашоосунда ал бул сапаттарды карманчыл эмес жана адамдардын бетке айткан сапатын баалачу” [21].

Азыркы тапта, изилдөөчүлөрдүн көпчүлүгү бытыранды болуп кеткен монгол урууларынын жана уруктарынын башын бир мамлекетке бириктирүүдөгү, монгол экономикасын жана маданиятын көтөрүүдөгү Чыңгызхандын зор эмгегин баса белгилешет. Ошондой эле, алар Чыңгызханды көрүнүктүү ишмер жана чыгаан жол башчы катары таанышат.

Адабияттар

1. Рашид-ад-дин. Сборник летописей Джамиат-таварих. Повествование о Бартан-бахадуре, сыне Кабул-хана, а оно в двух частях. [Текст]. / Сайт «Восточная литература» [Электронный ресурс] – URL: http://www.vostlit.info/Texts/rus16/Rasidaddin_2/kniga2/frameset3.htm
2. Калашников, И. Жестокий век [Текст]. / И.Калашников. – Алма-Ата: Просвещение, 1986. –478 с.
3. Калашников, И. Жестокий век [Текст]. / И.Калашников. – Алма-Ата: Просвещение, 1986. –478 с.
4. Калашников, И. Жестокий век [Текст]. / И.Калашников. – Алма-Ата: Просвещение, 1986. –650 с.
5. Barthold,V.V. Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler. [Text]. /V.V. Barthold. – Ankara: Türk Tarih Kurumu. – 2006. - Syf. 37.
6. Владимирцев, Б. Чингизхан. [Текст]./Б.Владимирцев.// Горно-Алтайск. - 1992. –68с.
7. Шаба, И. Концепция исторической личности в романах И.Калашникова «Жестокий век» и В.Яна «Чингиз-Хан».[Текст]. -автореф. дис... канд. филол.наук: 10.01.03./И.К. Шаба.– М., 1995. – 10 с.
8. Калашников, И. Жестокий век [Текст]. / И.Калашников. – Алма-Ата: Просвещение, 1986. –21с.
9. Калашников, И. Жестокий век [Текст]. / И.Калашников. – Алма-Ата: Просвещение, 1986. –274 с.
10. Grousset, Rene. Bozkır Imparatorluğu. [Text]./ R. Grousset./ Ötüken Neşriyat. – 2010. - Syf.100.
11. Dage?, Cengiz. Genc Timucin. [Text]./ C. Dage?. – Istanbul: Ötüken Neşriyat, 2011. - Syf. 210.
12. Aytmatov, Cengiz. Cengiz Han’a Kusen Bulut. [Text]./ C. Aytmatov. –Istanbul: Ötüken Yayıncılık, 2010. – Syf 12.
13. Aytmatov, Cengiz. Cengiz Han’a Kusen Bulut. [Text]./ C. Aytmatov. –Istanbul: Ötüken Yayıncılık, 2010. – Syf 29.
14. Aytmatov, Cengiz. Cengiz Han’a Kusen Bulut. [Text]./ C. Aytmatov. –Istanbul: Ötüken Yayıncılık, 2010. – Syf 100.
15. Сокровенное сказание монголов. [Текст]./ - oldchita.megalink.ru /lib/doc/14_sokr_skaz.../14_sokrov_11.htm.